

Wiek społeczny jako kryterium periodyzacji procesu socjalizacji¹

Wiek jako przedmiot zainteresowania dyscyplin naukowych

Wiek jest kategorią złożoną, postrzeganą różnorodnie w zależności od dyscypliny, jaka się nim interesuje i z tego powodu wiedza o wieku ma charakter interdyscyplinarny i mieści się w obrębie wielu dyscyplin naukowych, w tym np. pedagogiki, socjologii, demografii, biologii, psychologii, ekonomii, medycyny².

Pojęcia takie jak „wiek” czy „faza życia” są zasadniczo pojęciami biologicznymi: wiążą się bowiem z procesami wzrastania, rozkwitu i starzenia się wszelkich organizmów żywych, zaś licznie przeprowadzane na gruncie nauk biologicznych badania dotyczą zmian fizjologicznych i psychofizycznych zachodzących w organizmie ludzkim wraz z wiekiem. Ale wiek jest także fenomenem psychologicznym. Ciągły ruch następujących po sobie pokoleń – jak zauważa M. Michalik³ – stanowi źródło wielu wewnętrznych doznań, inspiruje do refleksji filozoficznej, a upływ czasu ma dla człowieka osobisty sens związany z przeżyciami i wartościowaniem w stosunku do własnego życia, jego trwania i przemijania. Wiek jest jednym z wymiarów ludzkiej egzystencji, w ramach którego jednostka organizuje swój kurs życia, formułuje potrzeby, ceni pewne wartości, interpretuje swoje doświadczenia życiowe, rozważa i realizuje swoje plany życiowe, przy czym bywa, że wraz z upływem czasu znaczenie pewnej części z tych elementów słabnie, a wzrasta znaczenie innych⁴.

W rozważaniach nad wiekiem przyjmuje się zwykle za podstawę wiek kalendarzowy, bazujący na roku urodzenia. Tak rozumiany wiek znajduje zastosowanie zwłaszcza w demografii, a także w badaniach socjologicznych i socjopedagogicznych, gdzie w opisach badanych zbiorowości traktowany bywa zwykle jako osobowa/biograficzna zmienna niezależna bądź jako podstawowe kryterium wyodrębniania poszczególnych kategorii społecznych (np. osób starszych). W naukach społecznych stosuje się dwie metody badania, oparte na wieku. Mowa tu o badaniach podłużnych (longitudinalnych, wieloletnich, polegających na wielokrotnym przebadaniu tych samych jednostek w zwykle równych kilkule-

¹ E. Włodarczyk, [hasło] *Wiek społeczny*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Warszawa.

² Kryterium wieku jest najczęściej postrzegane w aspekcie rozmaicie pojmowanych ujęć poznawczych fenomenu życia ludzkiego, jego dynamiki, ujmowanej i charakteryzowanej temporalnie.

³ M. Michalik, *Sfera uczuć*, Warszawa 1975, s. 139.

⁴ H. Worach-Kardas, *Wiek a pełnienie ról społecznych*, Warszawa, Łódź 1983, s. 3.

nich odstępach czasu; wymagają więc one cierpliwości w oczekiwaniu na ostateczne wyniki badań; mówi się tu o „zmianach związanych z wiekiem”) oraz badaniach przekrojowych (przeprowadzanych jednorazowo, gdzie osoby wchodzące w skład próby badawczej różnią się wiekiem, natomiast inne ich cechy są zbliżone; pozwala to porównywać je w różnych fazach życia, w różnych generacjach; mówi się tu o „różnicach związanych z wiekiem” lub „różnicach pokoleniowych”)⁵.

Przypuszczalnie to zasługą M. Mead⁶ jest upowszechnienie w świadomości społecznej przeświadczenia, że wyznaczanie kategorii wiekowych trzeba odnosić do ogólnego wzoru cywilizacyjnego (kultury postfiguratywnej, kofiguratywnej czy prefiguratywnej). Wprowadzenie kategorii dzieciństwa, młodości i starości (obok dotąd tylko akcentowanej dorosłości) prawdopodobnie było potrzebą cywilizacyjną z przełomu XIX i XX wieku, kiedy to rozwijające się społeczeństwa przemysłowe wymuszały na kolejnych pokoleniach posiadanie określonych kompetencji, podejmując wobec nich obowiązek poddania się szkolnej socjalizacji specjalizującej, a następnie próby swoistego „testowania”, sprawdzania młodszych członków społeczeństwa pod kątem posiadania przezeń tychże pożądanych kompetencji w społecznym procesie podziału pracy (zatrudnienia)⁷.

Pojęcie wieku społecznego

Kryterium wieku kalendarzowego, mimo że w zasadzie jest biologicznym, ma także wymiar społeczny i kulturowy. W naukach społecznych przyjmuje się i stosuje kategorię wieku społecznego. K. Olechnicki i P. Załęcki w „Słowniku socjologicznym” wiek społeczny definiują jako miarę społecznej dojrzałości jednostki wyrażoną latami, której odbiór społeczny decyduje o jej umiejscawianiu mniej lub bardziej sprecyzowanej pozycji w strukturze społecznej⁸. Według H. Worach-Kardas wiek społeczny opiera się na kryterium ról społecznych pełnionych w kolejnych fazach życia. Z każdą bowiem fazą wieku społecznego wiążą się określone role społeczne, których jednostka się uczy lub które pełni (tzw. role integracyjne⁹), które realizuje i z czasem porzuca, podejmując nowe. Role związane z wiekiem są rolami przypisanymi, po części warunkowanymi aktywnością i postawą jednostki. Jak zauważa J. Modrzewski¹⁰ sekwencje czasowe podejmowanych i odgrywanych przez jednostkę ról wydają się najbardziej charakterystycznym rysem jej społecznej obecności, a równocześnie wyra-

⁵ H. Worach-Kardas, *Wiek a pełnienie...*, op. cit., s. 33–35.

⁶ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 1978.

⁷ E. Durkheim, *O podziale pracy społecznej*, Warszawa 1999.

⁸ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 1997, s. 243.

⁹ S. Kowalski, *Socjologia wychowania w zarysie*, Warszawa 1974, s. 299–300.

¹⁰ J. Modrzewski, *Socjalizacja i uczestnictwo społeczne. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2004, s. 83–84.

zem aktualizacji jej biografii spełniającej się na arenie społecznych zdarzeń, formowanej regułami życia, właściwymi dla konkretnego układu i historycznego czasu jego istnienia. Dominujące w naszym kompleksie kulturowym owe sekwencje ról składające się na „scenariusze” przebiegu życia, z jednej strony wyznaczone są tradycją kulturową i odpowiadającą jej względnie spetryfikowaną postacią struktury społecznej, rozpatrywaną ze względu na kryterium wieku kreujących ją jednostek (wraz z mechanizmem odtwarzania struktur w przekroju międzypokoleniowym, które łącznie przesądzają głównie o tym jakie i jak uwzorowane role określać będą postać społecznego uczestnictwa jednostki czy ich kategorii), z drugiej zaś strony kształtowane są normami stanowionymi instytucjonalnie i społecznie kontrolowanymi (na podstawie stworzonych formalnie reguł, które wyznaczają charakter ról określanych mianem publicznych oraz czas ich ekspozycji w strukturze przebiegu życia wiekowo wyodrębnionych kategorii jednostek)¹¹.

Wiek wiąże się z głównymi okresami rozwoju biologicznego i psychicznego jednostki: dzieciństwem, młodością, dorosłością i starością. Dynamika, wielość i zakres ról społecznych, przypisywanych danej fazie, stopniowo wzrasta (rozwit, wzrost, rozwój w dzieciństwie i młodości), następnie utrzymuje się na najwyższym poziomie (stabilizacja w dorosłości), aż z czasem zmniejsza się i słabnie (spadek, stagnacja, regresja w okresie starości). Bieg życia wykreślić można zatem w postaci linii wznoszącej się, a następnie mniej lub bardziej stromo opadającej¹².

Periodyzacja życia w lata społeczne ma na celu uchwycenie społecznych aspektów wieku, typowych dla kolejnych faz norm, zadań i oczekiwań społecznych, a także ekspozycję ról społecznych pełnionych w poszczególnych latach społecznych oraz miejsca i statusu danej kategorii wiekowej w społeczeństwie. Spostrzeganie więc wieku jako czynnika stratyfikacji społecznej powiązane jest z tym, że życie ludzkie widziane jest jako proces podejmowania i pełnienia określonych ról, przypisanych jednostce w związku z diagnozą jej kompetencji społecznego uczestnictwa¹³.

Wiek może być także traktowany jako czynnik segregacji dla wyodrębnienia kategorii wiekowych w celu skuteczniejszego zdiagnozowania i zaspokajania ich potrzeb. Jak zauważa I. Reszke¹⁴ wiek najczęściej determinuje fazę życia, w jakiej znajduje się aktualnie człowiek pod względem rozwoju biologicznego i wydolności psychofizycznej, pod względem sytuacji rodzinnej, sytuacji prawnej, poziomu wykształcenia, kariery zawodowej, możliwości awansu zawodo-

¹¹ J. Modrzewski, *Socjalizacja...*, op. cit., s. 83–84. Dobrym przykładem takiej zinstytucjonalizowanej czasowej sekwencji ról jest rola ucznia, pracownika i emeryta.

¹² Ch. Bühler, *Bieg życia ludzkiego*, Warszawa 1999; W. Runyan, *Historie życia a psychobiografia. Badania teorii i metody*, Warszawa 1992.

¹³ J. Modrzewski, *Socjalizacja...*, rozdz. II, op. cit.

¹⁴ I. Reszke, *Zmiana wieku w badaniach społecznych*, [w:] W. Wesołowski (red.), *Standaryzacja zmiennych socjologicznych*, Warszawa 1974, s. 5 i nast.

wego i społecznego. Wiek jest zatem jednym z wyznaczników – czynników współdecydujących o pozycji społecznej człowieka. Uważa się także, że struktury wieku są jedną z podstaw regulowania stosunków i tworzenia więzi pomiędzy ludźmi. Wiek społeczny określa charakter związków człowieka z innymi ludźmi, a także wyznacza szanse, możliwości, płaszczyzny i pola działania w społeczeństwie. H. Worach-Kardas¹⁵ proponuje, aby biorąc pod uwagę kurs życia, przyrzucać się tablicom czasu oraz temu, jak wiek społeczny reguluje zachowanie jednostki i postrzeganie samego siebie. Jej zdaniem jednostki rozwijają jakby psychiczną mapę swojego cyklu życiowego, oczekują, że pewne zdarzenia życiowe pojawiają się w odpowiednim czasie, akceptują wewnętrznie „zegar społeczny”, który wskazuje im ich zgodność lub jej brak z właściwym kursem czasowym. Poprzez cały bieg życia jednostka, świadoma swego wieku i oczekiwanego od niej podążania wyznaczoną społecznie ścieżką życia, zdaje sobie sprawę, jak się mają poszczególne zdarzenia życiowe w relacji do jej aktualnego wieku. Ta wędrówka człowieka poprzez kolejne fazy życia jest zdeterminowana po części wewnętrznymi biologicznymi mechanizmami oraz po części zewnętrznymi naciskami środowiskowymi.

Dopiniem do utrzymywania we właściwym torze czasowym swojego życia są tzw. normy powiązane z wiekiem (*age norms* – pojęcie wprowadzone do literatury przez B. Neugarden¹⁶). System norm wiekowych dostarcza społeczeństwu rekrutów do większości ról społecznych, tworząc w ten sposób uporządkowany i przewidywalny bieg życia oraz określając granice dla akceptowanego zachowania w następujących po sobie okresach życia. Nieformalne normy wiekowe tworzą zatem rodzaj swoistej sieci kontroli społecznej tworząc siatkę zachęt lub barier dla określonych zachowań, aspiracji czy aktywności.

Zmiany związane z wiekiem społecznym są powodowane wiązką kilku grup przyczyn (biologicznych, psychologicznych i społeczno-kulturowych). Zmianie społecznego wieku towarzyszą zwykle nowe doświadczenia życiowe, transpozycje w światopoglądzie, w hierarchii wartości, w aspiracjach, w dążeniach, w stylu życia, w perspektywach i w planach życiowych, a także zmiany pozycji społecznej oraz zmiany w obrębie stosunków i relacji społecznych.

Zagadnienia powiązane z pojęciem wieku społecznego

Z wiekiem w ogóle wiąże się kwestia czasu, w tym jego rodzajów wyróżnionych w zależności od przyjętego kryterium¹⁷. Mówić więc można o czasie bio-

¹⁵ H. Worach-Kardas, *Wiek a pełnienie...*, op. cit., s. 46; H. Worach-Kardas, *Fazy życia zawodowego i rodzinnego*, Warszawa 1988, s. 64.

¹⁶ Za: H. Worach-Kardas, *Wiek a pełnienie...*, op. cit., s. 48; H. Worach-Kardas, *Fazy...*, op. cit. s. 58 i nast.

¹⁷ Wyróżnienie i ujęcie istoty wskazanych rodzajów czasu za: A. Adamski, *Psychologiczny wymiar czasu i przestrzeni w ontogenezie człowieka*, Bielsko-Biała 2007, s. 11.

logicznym (który obejmuje przestrzeń zdarzeń biologicznych, ma charakter obiektywny i daje się mierzyć na bezwzględnych skalach), czasie psychologicznym (który jest pochodną biegu zdarzeń w indywidualnym doświadczeniu jednostki, a więc mającym charakter subiektywny) oraz o czasie społecznym (który dotyczy indywidualnej przestrzeni zdarzeń psychospołecznych, ma charakter obiektywno-subiektywny, a mierzony może być w sposób względny, za pomocą subiektywnych skal społecznej oceny biegu życia).

W każdym z tych wymiarów czas nie jest równy. W ramach określonych odniesień czas nabiera innego znaczenia, a także nadaje inne znaczenie obserwowanym zmianom. Można więc powiedzieć, że wiek życia (wiek kalendarzowy) jest tylko jednym z wielu możliwych znaczników zmian w czasie, jakie opisujemy w badaniach rozwojowych¹⁸.

Z wiekiem społecznym powiązane jest pojęcie wzoru biografii¹⁹, który oznacza wielofazowy, postulowany, prawdopodobny przebieg całego życia jednostki, członka określonego typu społeczeństwa, które to społeczeństwo generuje wobec niej tenże wzór, czyniąc go składnikiem swojej kultury; jest procesem, układem sekwencji, decyzji, działań i ich postulowanych rezultatów rozmieszczonych w przedziale czasu, wyznaczającym fazy przebiegu życia, główne rodzaje aktywności jednostki w każdej fazie i postulowane poziomy osiągnięć skorelowane z rodzajem aktywności. Wiek chronologiczny i czas prowadzenia działalności w danej fazie życia spełnia funkcje kontrolne w stosunku do aktualnych osiągnięć. Względnie stały katalog wzorów biografii (ich regularność i powtarzalność) zapewnia stabilność i ład w organizacji społeczeństwa (także przez ograniczenie wyboru wzorów), wyznacza organizację działalności wielu instytucji, sprzyja przewidywaniu zachowań członków kolejnych pokoleń danego społeczeństwa, stanowi układ odniesienia przy opisie biegu życia dowolnej kategorii jednostek, umożliwia jednostce ustalenie, jakie przebiegi życia mogą być realizowane jednocześnie, a jakie muszą być realizowane w stosownej kolejności. Ta społeczna konstrukcja przebiegu życia odpowiada zatem pojęciu ciągu ról społecznych, a nawet wielości ciągów ról społecznych, które człowiek podejmuje i realizuje w okresie społecznej ekspozycji swojego istnienia, w powiązaniu z fazą wieku społecznego, w jakiej akurat pozostaje.

Wiek społeczny człowieka może także wskazywać na jego przynależność do danego pokolenia (czyli zbiorowości, którą – jak zwykle się uważać – stanowią ludzie, którzy żyjąc w podobnych warunkach społeczno-kulturowych doświadczają podobnych zjawisk gospodarczych, historycznych, społecznych i politycznych, a przez to charakteryzują się podobnym horyzontem światopoglądowym, postawami, wartościami, aspiracjami, moralnością)²⁰.

¹⁸ A. Adamski, *Psychologiczny...*, op. cit., s. 11–12.

¹⁹ E. Hajduk, *Kulturowe wyznaczniki biegu życia*, Warszawa 2001.

²⁰ A może trafniej byłoby tu użyć pojęcia wieku historycznego doświadczanego przez jednostki jako analogii do wieku społecznego?

Z wiekiem społecznym wiąże się ponadto stworzone na gruncie psychologii rozwojowej przez R. J. Havighursta²¹ pojęcie zadań rozwojowych, odnoszonych do sprawności i kompetencji nabywanych przez jednostkę w toku jej kontaktów z otoczeniem i wiążących się z rozpatrywaniem kolejnych okresów rozwoju z punktu widzenia zadań rozwojowych przypadających na dany etap rozwoju człowieka, wynikających z trzech źródeł: dojrzewania fizycznego, nacisków kulturowych i społecznych oraz indywidualnych aspiracji i wartości.

Wiek społeczny a socjalizacja

Spółeczeństwa, jako pewne całości społeczne, dążą do zachowania swojego *status quo* i odtwarzania się, stosując wiele różnych mechanizmów socjalizacyjnych. Zwykle kierują one pod adresem jednostki szereg oczekiwań co do jej aktywności społecznej, formułując czas, zakres i treść zadań – oczekiwań. Biograficzne wzory uczestnictwa społecznego (które J. Modrzewski zamiennie nazywa latami społecznymi) następują po sobie w biografii społecznej jednostki w wyznaczonej kulturowo kolejności, tworząc typowe dla danej kultury i biologicznej (wiekowej) kategorii jednostek standardowe scenariusze ich cyklu życiowego²². Jak zauważył S. Kowalski²³ pomyślna/standardowa/społecznie akceptowana socjalizacja zachodzi wtedy, gdy jednostka wchodząca w swej biografii społecznej w coraz liczniejsze grupy i odnośne role, percypuje i internalizuje wartości, wzory i normy społeczeństwa globalnego w takim stopniu, że jej zachowanie jest zgodne z nimi, a jej stanowisko wobec odchyleń od nich (tzn. wobec zachowania się dewiacyjnego) – negatywne.

J. Modrzewski²⁴ skonstruował typologię socjalizacji, wiążąc ją z cyklem życia jednostki, z jej biograficznym uczestnictwem społecznym. Jego zdaniem określony typ socjalizacji, dominujący w danej fazie cyklu życiowego jednostki uruchamia określony, odpowiadający mu typ społecznego uczestnictwa, pobudzając jednostki do ujawnienia gotowości kształtowania określonych kompetencji (lub powstrzymywania się od określonych zachowań), kształtowania ich, zachowania w niezmienionej postaci, odpowiadającej oczekiwaniom układu jej społecznej aktywności względnie pozbywania się czy minimalizowania ich znaczenia w kolejnej fazie procesu społecznego uczestnictwa. Proponowana przez niego czteroelementowa typologia umożliwia odnoszenie jej do cech układu/układów społecznego uczestnictwa jednostki umożliwiając diagnozę układów czynników, formujących jej postać i czas aktualizacji, a także jej znaczenie dla jednostki. I tak – w zależności od wieku społecznego – mowa jest o socjalizacji

²¹ R. J. Havighurst, *Developmental Tasks and Education*, New York 1981.

²² J. Modrzewski, *Socjalizacja...*, op. cit., s. 217.

²³ S. Kowalski, *Socjologia...*, op. cit., s. 322.

²⁴ J. Modrzewski, *Socjalizacja...*, op. cit., s. 30–41.

- antycypacyjnej (wyczekującej, która ma doprowadzić do uzyskania przez jednostkę statusu osoby kandydującej do udziału w życiu grupy społecznej),
- specjalizującej (edukacyjnej, związanej z systematycznym utrzymywaniem, formowaniem, doskonaleniem i stabilizowaniem ujawnionej gotowości jednostki kształtowania określonej kompetencji),
- identyfikującej (blokującej kompetencje podmiotowe jednostki, nastawionej na podejmowanie i pełnienie przez nią ról stabilizujących status społeczny, a zarazem stwarzanie możliwości jej podmiotowego udziału w procesie odtwarzania struktury społecznej, zachowania jej równowagi i hierarchii) oraz
- renonsacyjnej (wycofywania się z ról społecznych lub tracenia ról i pozycji albo ograniczenia repertuaru ról).

Każdy z owych czterech typów socjalizacji dominuje w danej fazie cyklu rozwojowego jednostki (kolejno w: dzieciństwie, młodości, dorosłości i starości) i koresponduje z określonym typem uczestnictwa społecznego: adaptacyjnym, specjalizacyjnym, stabilizacyjnym i retrogresywnym.

System społeczny – w staraniach o utrzymanie własnego ładu aksjonormatywnego – nagradza te jednostki, które w społecznie i kulturowo wyznaczonym czasie (czyli w sugerowanym społecznie wieku społecznym) podejmują i realizują określone role, udowadniając posiadanie oczekiwanych od nich określonych kompetencji podmiotowych, natomiast wyraża dezaprobatę wobec tych, które nie realizują formułowanych pod ich adresem oczekiwań społecznych. Jak słusznie jednak sygnalizuje J. Modrzewski²⁵, nie zawsze sytuacja członków tej samej kategorii wieku biologicznego (mimo podobieństwa sytuacji biologicznej) w odniesieniu do wieku psychicznego i społecznego kształtuje się jednakowo. Te różnice można rozpatrywać w dwóch wymiarach:

- w wymiarze psychicznym: jednostki reprezentujące tę samą kategorię wieku biologicznego mogą doświadczać przyspieszenia rozwoju psychicznego bądź jego stagnacji, blokady czy nawet regresu,
- w wymiarze społecznym: jednostki reprezentujące tę samą kategorię wieku biologicznego mogą doświadczać jednej z poniższych możliwości: standardowej realizacji perspektywy uczestnictwa społecznego (kulturowo uwzorowanego następstwa kolejnych lat społecznych: dzieciństwo, młodość, dorosłość, starość społeczna), bądź zablokowania w jednej kategorii wieku społecznego i trwania w niej przez znaczną część swojego życia biologicznego (np. osoby głęboko upośledzone umysłowo), bądź marginalizacji czyli różnorako spowodowanego ograniczenia swojego uczestnictwa społecznego w danej kategorii wieku społecznego, bądź powrotu do danej kategorii społecznej już raz doświadczonej (np. osoby

²⁵ O tych zróżnicowaniach w wymiarze indywidualnym i społecznym: J. Modrzewski, *Socjalizacja...*, op. cit., s. 84.

dorośle przewlekłe chore wymagające stałej opieki), bądź przekroczenia jakiejś kategorii wieku społecznego i wejścia w kategorię po niej następującą (np. przedwcześnie usamodzielnione dzieci), bądź wykluczenia z jakiejś kategorii wieku społecznego (społeczna śmierć, wiązana z pozbawieniem jednostki tożsamości grupowej i podmiotowej)²⁶. Bez względu jednak na przyczyny, wszelkie przejawy niespełniania oczekiwań społecznych są ryzykowne biograficznie dla jednostek, bowiem system kontroli społecznej zwykle spycha je na margines, skazuje na izolację bądź mobilizuje do podejmowania ról zaniedbanych, pomijanych czy pełnionych niezgodnie z ich standardowymi wzorami kulturowymi (np. poprzez zabiegi resocjalizacyjne, rewalidacyjne, reedukacyjne).

Obecnie obserwuje się w społeczeństwie polskim znaczące zmiany kulturowo-społeczne. Tworzy to nowe warunki i inspiracje do dokonywania wyborów, zwłaszcza przez młode pokolenie, spośród tradycyjnych wzorów przebiegu życia (biografii) czy wzorów doświadczania poszczególnych lat społecznych uformowanych w tych zmieniających się historycznie warunkach. Zauważa się osłabianie unifikacji biografii oraz coraz wyraźniejszą desynchronizację zegara społecznego z zegarem biologicznym jednostek i pojawianie się w ramach jednostkowych biografii wydarzeń niepunktualnych w stosunku do schematu rozwojowego i oczekiwań społecznych formułowanych dla poszczególnych etapów wieku społecznego. Przez niektórych jest to postrzegane jako zaburzenie procesów socjalizacji i obrazu uczestnictwa społecznego jednostek²⁷, przez innych – jako naturalne procesy zmian, w odpowiedzi na zmieniające się warunki i rysujące się nowe szanse, świadczące o inwencji i kreatywności jednostek dążących do adaptacji w obliczu nowych uwarunkowań ekonomicznych, społecznych i kulturowych²⁸, wreszcie przez innych jako przejaw utrwalających się w doświadczeniach i zachowaniach społecznych orientacji życiowych, nastawionych na antycypację przyszłości.

Literatura

- Adamski A., *Psychologiczny wymiar czasu i przestrzeni w ontogenezie człowieka*, Białsko-Biała 2007.
- Bühler Ch., *Bieg życia ludzkiego*, przekł. E. Cichy, J. Jarosz, Warszawa 1999.
- Durkheim E., *O podziale pracy społecznej*, [przekł. K. Wakar], Warszawa 1999.
- Hajduk E., *Kulturowe wyznaczniki biegu życia*, Warszawa 2001.
- Havighurst R. J., *Developmental Tasks and Education*, New York 1981.

²⁶ J. Modrzewski, *Socjalizacja...*, op. cit., s. 84–85.

²⁷ K. Hurrelmann, *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, Poznań 1994; K. J. Tillmann, *Teorie socjalizacji*, Warszawa 1996.

²⁸ M. Marody, A. Giza-Poleszczuk, *Przemiany więzi społecznych*, Warszawa 2004.

- Hurrelmann K., *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, Poznań 1994.
- Michalik M., *Sfera uczuć*, Warszawa 1975.
- Kowalski S., *Socjologia wychowania w zarysie*, Warszawa 1974.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A., *Przemiany więzi społecznych*, Warszawa 2004.
- Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 1978.
- Modrzewski J., *Socjalizacja i uczestnictwo społeczne. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2004.
- Olechnicki K., Załęcki P., *Słownik socjologiczny*, Toruń 1999.
- Reszke I., *Zmienna wieku w badaniach społecznych*, [w:] Wesołowski W. (red.), *Standaryzacja zmiennych socjologicznych*, Warszawa 1974.
- Runyan W., *Historie życia a psychobiografia. Badania teorii i metody*, Warszawa 1992.
- Tillmann K. J., *Teorie socjalizacji*, przekł. G. Bluszcz, B. Miracki, Warszawa 1996.
- Worach-Kardas H., *Fazy życia zawodowego i rodzinnego*, Warszawa 1988.
- Worach-Kardas H., *Wiek*, [w:] Frieske K. W. (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Warszawa 2002.
- Worach-Kardas H., *Wiek a pełnienie ról społecznych*, Warszawa, Łódź 1983.